

СЎЗ САНЪАТИ ЖУРНАЛИ
JOURNAL OF WORD ART
ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА

ТОМАС ХАРДИНИНГ РОМАННАВИСЛИК МАҲОРАТИ

Муҳаммадҷон Холбеков,

Самарқанд чет тиллар институти профессори, филология фанлари доктори

For citation: Muhammadjon Holbekov. STHOMAS HARDIN'S ROMANTICAL INFORMATION. International Journal of Word Art. 2019, vol. 3, issue 8, pp. 3-14



<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2019-3-1>

Келиб тушган сана 23 июль, 2019
Эълон қилинган сана 30 сентябрь, 2019

АННОТАЦИЯ

Буюк инглиз ёзувчиларидан бири Томас Харди Инглиз романчилигининг шонли уйидан ўн тўрт романи билан ўзининг муносиб ўрнини топди. У буюк ёзувчи бўлиш билан бмирга, буюк шоир ҳамдир; аммо унинг романларининг муваффақияти ва шуҳрати, айниқса, унинг олтига йирик романи шоир сифатида шон-шуҳратига соя солиб қўйди. Ушбу мақолада Томас Хардининг романнавислик маҳорати, асарлари тасвири ва таҳлили хусусида сўз боради.

Калит сўзлар: Викториан даври, Дорсетшир, Уэссекс, пессимизм, оптимизм, агностицизм, лейтмотив, троп, ритмика, строфика.

РОМАНТИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ ТОМАСА ХАРДИНА

Мухаммадҷон Холбеков,

Профессор Самарқандского института иностранных языков, доктор филологических наук

АННОТАЦИЯ

Один из великих английских писателей, Томас Харди, заработал свое законное место благодаря четырнадцати романам из Английского Дома славы. Он также великий поэт, будучи великим писателем; но успех и известность его романов, особенно его шести главных романов, бросили тень на его известность как поэта. Эта статья посвящена романам, иллюстрациям и анализу Томаса Харди.

Ключевые слова: викторианская эпоха, Дорсетшир, Уэссекс, пессимизм, оптимизм, агностицизм, лейтмотив, троп, ритмика, строфика.

THOMAS HARDIN'S ROMANTICAL INFORMATION

Muhammadjon Holbekov,

Professor of Samarkand Institute of Foreign Languages, Doctor of Philology

ANNOTATION

One of the great English writers, Thomas Hardy, has earned his rightful place with fourteen novels from the English House of Fame. He is also a great poet, being a great writer; but the success and fame of his novels, especially his six major novels, have cast a shadow on his fame as a poet. This article focuses on Thomas Hardy's novels, illustrations and analysis.

Keywords: Victorian era, Dorsetshire, Uessex, pessimism, optimism, agnosticism, leitmotiv, trop, rhythmic, strophics.

Томас Харди - "викториан даври" ("Victorians age") инглиз адабиётининг кенжа вакилларида саналади. Адибнинг илк романи - "Яшил дарах тагида" (Under the Greenwood Tree, 1872) аноним тарзида нашр этилади. 1874 йили чоп қилинган "Ақдан озган оломондан йироқда" ("Far from the Madding Crowd") романи Томас Хардига шуҳрат келтирди. Ёзувчи ўз ижоди давомида жами йигирма беш жилдан иборат романлар, ҳикоя ва шеърли китобларини нашр қилдириди.

Томас Харди ўз асарларида қаҳрамонларининг фожиали тақдирини тасвирлар экан, психологик конфликтларнинг ижтимоий негизини рўйи-рост очиб ташлайди, "викториан даври"нинг лоқайдликка юз тутган бефарқ маънавий-ахлоқий меъёрларини танқид остига олади. Ёзувчи объектив борлиқнинг зиддиятларига мурожаат қилади-ю, бироқ уларни бартараф этиш йўллари аниқ топа билмайди. Бугун борлиқ, жамият ва муҳит адиб руҳини тушириб юборгани боис, асарларининг фожиали мазмун ва тушқин кайфиятга эга эканлиги ўқувчи кўз олдида намоён бўлиб туради. "Жамиятдаги юқори синф вакиллари хулқ-атвори шартлилик ниқоби остида яширинган бўлади, уларнинг ҳақиқий табиати ва феълени разм солиб билиб олиш осон эмас. Гарчи билиб қолсангда, субъектив тарзда

тасвирлай оласан, халос. Қуйи синфга мансуб одамлар иши ва хатти-ҳаракати улар ички ҳаётининг тўғридан-тўғри ифодасидир. Тўғриси, улар қиёфаси феъли, хулқ-атвори, муомаласида намоён бўлиб туради, шу боис тасвирлаш осон кечади", деб ёзади адибнинг ўзи.

Дарҳақиқат, ёзувчи қаламига мансуб "Тэсс д'Эрбервиллар наслидан" ("Tess of the d'Urbervilles", 1891) романида ҳалол ва покиза аёл ўз бахти учун жиноятга қўл уради, оқибат эшафотда қатл этилади. "Кўз илгамас Жуд" ("Jude the Obscure", 1895) романи қаҳрамонлари эса ҳаётда буржуа одоб-ахлоқининг қурбонларига айланишади. "Кестербридж мэри ҳаёти ва ўлими" ("The Life and Death of the Mayor of Casterbridge", 1885) романи қаҳрамони Майкл Хенчард ҳаётда руҳий ва маънавий қийинчиликларни бошидан кечириб, рўшнолик кўрмай ўз жонига қасд қилади. Хуллас, Харди ижодининг энг муҳим жиҳати - бу фожиали конфликтлар таҳлили ва инглиз ҳаёти, унинг қундалиқ турмушининг ёрқин акс эттиришидир.

Томас Харди (Thomas Hardy, 1840-1928) Англиянинг Дорсетшир графлигидаги Дорчестер шаҳридан узоқ бўлмаган Хайер-Бокхэмптон қишлоғида таваллуд топди. Унинг отаси қурувчи уста эди. Томас икки насаби ва акаси

билан қишлоқда ўсиб-улғаяди. Дорчестердаги черков мактабида илк саводини чиқаради. Ўн олти ёшида мактабни тугатиб, отаси касбига ихлосманд бўлган ўспирин йигит архитектор Арту Блумфильдга шогирд бўлади. 1862 йилда Томас устози Блумфильд билан Лондонга келиб, черковларни таъмирлашда иштирок этади. Айни пайтда архитектура ва қурилиш санъатини берилиб ўрғанади. 1867 йил Дорчестерга қайтиб, черковларни лойиҳалаштириш ва таъмирлаш ишлари билан машғул бўлади. 1874 йил у Эмма Лавиния исмли қизга уйланади. Улар ўн йил бирга умргузаронлик қилишади. Шу йиллар ичида Томас Харди бадий ижод билан қизгин шугулланади. 1885 йил етарли маблаг тўплаган ёзувчи Дорчестерда ўз лойиҳаси билан "Макс Гейт" номли кўрғонини қуради ва шу ерда муқим яшаб қолади.

1887 йилдан Харди бадий ижодга берилади. Адиб ватани Дорсетшир аҳолиси ҳаётдан олинган воқеаларни тасвирловчи кичик ҳикоялар ёзишга киришади. У ҳикоялари билан адабий гурунглarda тилга олина бошлайди. Ҳатто, Лондонда чиқадиган номдор журналлар ҳам ёзувчи ҳикояларини чоп этиб, унга яхшигина қалам ҳақи тўлай бошлайдилар. Харди ўз ҳикояларини йигиб учта тўплам ҳолида нашр эттиради. Биринчи тўплам "Уэссекс қиссалари" (Wessex Poems) 1888 йили иккинчи тўплам "Олийҳиммат хонимлар" (A Group of noble Dames) 1891 йили нашр қилинади. Юқоридаги тўпламларга кирган ҳикояларида адиб дорсетширликлар ҳаётдан олинган тарихий воқеаларни миллий тусда, ҳазил-мутойиба кайфиятида тасвирлаш билан ўтмишнинг элегик манзараларини ўқувчи ёдига солади.

Ёзувчининг "Уэссекс романлари" (Wessex Romans) циклига кирувчи

машҳур романларида халқ ҳаётининг жўшқин муҳити ҳаққоний ва кенг миқёсда тасвирланишини кузатамиз, эҳтимол, XIX аср инглиз адабиётида шу жиҳатдан уларга тенглашадиган роман йўқдир. "Уэссекс романлари" циклига, "Меллсток хори"дан ташқари, ёзувчининг куйидаги романлари кирган "Ақлдан озган оломондан йироқда" (Far from the Madding Crowd, 1874), "Ватанга қайтиб келиш" (The Return of the Native, 1878), "Кестербридж мэри ҳаёти ва ўлими" (The Life and Death of the Mayor of Casterbridge, 1885), "Ўрмонлар ўлкасида" (The Woodlanders, 1887), "Тэсс д'Эрбервиллар наслидан" (Tess of the d'Urbervilles, 1891), "Кўз илгамас Жуд" (Jude the Obscure, 1895).

1912 йили Харди ўз асарларининг тўлиқ тўпلامини тайёрларкан уларни "Характерлар ва ҳол-шароит романлари" (Novels of Characteres and Environment) номи остида бирлаштиради.

"Ақлдан озган оломондан йироқда" (Far from the Madding Crowd, 1874) романида Харди Англиянинг қадим тарихидан олиб илк бор "Уэссекс" сўзини тилга олишга журъат топади, ва қачонлардир қадимий англосаксонлар қироллиги бўлган, ҳозирги Англия қироллигига асос солган давлат номини тиклашга бел боғлаганлигини ошкор этади. Сабаби, ёзувчи романларидаги воқеа ва ҳодисалар содир бўлган жойлар ушбу қироллик ва унинг сарҳадларида кечади, юқоридаги ном эса жой ҳақида етарли, муайян тушунчаларни беради. "Мен дилимда туғиб қўйган воқеа-ҳодисаларни кенг қўламда тасвирлаб беришим учун атиги қандайдир битта графлик худуди етмаслигини аниқ кўриб турардим, ва мен, баъзи мулоҳазаларга кўра, ўйлаб чиқарилган номлар, тўқиб-чатилган жойларни кўрсатишни хоҳламасдим, шунинг учун бу қадимий номни қидириб топдим", деб ёзади кейинчалик ёзувчининг ўзи.

Хардининг "Уэссекси" - бу Англиянинг жанубий-гарбий графликлари; биринчи навбатда - қадрдон Дорсетшир, кейин эса Девоншир, Беркшир ва бошқа ҳудудлардир. Романлар маълум бир жой билан чегараланганлиги уларнинг ўзгача график шаклида безатилишида ўз аксини топди: алоҳида китоб бўлиб чиқаётганида, Харди уларга пухта чизилган хариталарни илова қилиб борарди, хариталарда эса қийинчиликларсиз китобхон шу ернинг диққатга сазовор жойларини таниб оларди. Шу билан биргаликда ўйлаб чиқарилган номлар - Кестербридж, Кристингтер, Меллсток ва бошқалар - Хардига зарур бўлган ҳаракатлар эркинлигини берарди, улардан ландшафт ва топография аниқликлари олиб ташланарди. Топографик аниқликдан кўра Харди учун мутлақо бошқача турдаги аниқлик анча муҳимроқ эди. Бунга Харди ижодиётини тадқиқ қилган рус олими М.В.Урнов сўзларига қараганда: "Уэссекс осмони тагида барқарор алоқа ва муносабатлар, ҳаётнинг яримпатриархал тарзи ҳалигача ҳаракат қилмоқда, бироқ улар ҳам капиталистик муносабатлар босими остида аста-секинлик билан ич-ичидан емирилиб, кулаб бормоқда". Ҳақиқатдан ҳам, Харди ўз Уэссексини яратиб, Англия қишлоқ ҳаётида қадимий яшаш тарзи барбод бўлиши фожиасини ҳайратомуз аниқлик ва ифодалилик билан, оддийгина мушоҳадали ва мавҳумли қилибгина эмас, балки муайян, аниқ инсоний тақдирлар асосида кўрсатиб бера олди.

Уэссекс цикли номининг ўзида - "Характер ва ҳол-шароит романлари" (Novels of Characteres and Environment) - ушбу асарларни бирлаштирадиган умумийлик мужассамлашган. Ҳар бирининг марказига - асосий персонаж (характер) ва ижтимоий муҳитдек ёйилган томирлар, бош манба, ўраб

олган атроф-муҳитдек тушуниладиган ҳол-шароит тўқнашуви қўйилган.

Марказий персонаж устида ишлашга, унга ишлов беришга Харди алоҳида аҳамият берарди. Сюжетда, биринчи қарашдан, галати ва ҳаттоки юз бериши мумкин бўлмаган, эҳтимолдан анча узоқ турли кескин ўзгаришларга ва ҳар хил воқеаларга йўл қўйиб (мисол учун, "Кестербридж мэри..."да хотинини сотиб юбориш эпизоди), ёзувчи характерларга (асосий персонажларга) психологик теранлик ва ҳажмдорлик қўшиб бериш ниятида, уларни алоҳида синчковлик билан тасвирлайди. Вақтида таъкидлаш лозимки, хотинини сотиш билан боғлиқ эпизод, қандай мудҳиш кўриниш олмасин, реал ҳаётдан олинган. XIX аср биринчи ярми Англия жамиятида қишлоқ ҳаётини ёритувчи ҳужжатларни катта қизиқиш билан ўрганган Харди, ўз асарларида аёл савдоси билан боғлиқ турли воқеа-ҳодисаларни, газета хабарномаларида эълон қилинган матнларини тўлигинча келтириб, реал тасвирлайди. Объектив воқелик, ҳақиқий ҳолат кўпинча ҳар қандай тўқимадан, исталган уйдирмадан галатиноқ, шафқатсизроқ бўлишини адиб жуда яхши тушунган, албатта. "Ёзувчининг вазифаси - ҳикоя қилиб беришга, бир томондан, қизиқиш уйғотмоқ учун, иккинчи томондан эса - реаллик, ҳаққонийлик бахш этмоқ учун ғайриоддийлик ва одатийлик ўртасида барқарор мувозанатни ўрнатишга эришишдир", - деб ёзади Харди. Ёзувчининг кундалик дафтаридаги куйидаги ёзувлари деярли адабий манифестдек ўқилади: "Ушбу муаммо ҳал этилишида инсон табиатини ғайритабиий тасаввур қилиш мумкин эмас... Ғайриоддийлик характерларда эмас, балки воқеа, ҳодисалардан иборат бўлиши лозим, ёзувчи санъати эса - улар эҳтимолдан

узоқроқ, унча ишониб бўлмайдиган даражада бўлганликларида, ниқоблаб бошқа тусга қилишга, қиёфасини ўзгартишга, яширишга уринишдан иборатдир". Ёзувчининг ушбу фикр-мулоҳазалари биринчи навбатда, сюжет тузилишига тааллуқли. Марказий конфликтга келсак, бу ерда Харди зийрак ижтимоий ёзувчи ва реалист сифатида гавдаланади. Сюжетнинг айрим вазиятлари ва бурилишлари қанчалик одатдан ташқари, ҳайрон қоларли бўлмасин улар орқасида доим конфликт мазмун-моҳиятини таърифлайдиган конкрет ижтимоий-тарихий вазият яққол намоён бўлади.

Уэссек цикли асарлари марказида - ёрқин образлар, ўзига хос феъл-атворга эга шахслар туради. Клайм Ибрайт "Ватанга қайтиб келиш" (*The Return of the Native*, 1878), Хенчард "Кестербридж мэри ҳаёти ва ўлими" (*The Life and Death of the Mayor of Casterbridge*, 1885), Джэйлс Уинтерборн "Ўрмонлар ўлкасида" (*The Woodlanders*, 1887), Тэсс "Тэсс д'Эрбервиллар наслидан" (*Tess of the d'Urbervilles*, 1891), Жуд Фаули "Кўз илгамас Жуд" (*Jude the Obscure*, 1895) - бу шахсларнинг ҳаммаси расмий стандартга мос келмасликлари, андозадан ташқари бўлганликлари, юқори руҳият ва маънавиятга эга эканликлари учун кечираётган ҳаётининг ижтимоий шароити томонидан исканжага олинади. Уларнинг ҳаммаси (Клайм Ибрайтдан ташқари) жамиятнинг қуйи табақаларига мансуб, ва, энг аҳамиятли жойи, улар меҳнат одамларидир. Шундай қилиб, оддий ишчи ва деҳқон халқи ҳаёти Харди ижодида нафақат қандайдир бир "жамоавий қаҳрамон" образида, балки мустақил, истёъодли ва ёрқин шахслар, меҳнатсевар заҳматкаш одамлар вакили (қишлоқ хизматкори Тэсс, дарахт кесувчи Джэйлс

Уинтерборн, деҳқон ишчиси Хенчард, тош йўнувчи Жуд) образларида ҳаққоний мужассамланади. Ушбу цикл романларида меҳнат аҳлига мурожаат қилган Харди демократизми унинг қаҳрамонларига нисбатан чуқур меҳр-муҳаббат ва ҳурмат-иззат билан ажралиб туради.

Уэссек романлари конфликт - фожиали. Харди адабиёт тан олган канонлардан воз кечганлигидан газабланган ўша давр танқидчилик намояндалари уни пессимизмда айбладилар. Ушбу ноҳақ айбловни бошидан кечирган ёзувчи, дунёни идрок қилишда, одатда пессимистлар деб аталадиган юзаки ва енгилтак мутафаккирларга қараганда, у ўзининг Софоклга яқинлигини кўп мартаба изҳор қилганди. Унинг кундалик дафтарларида одам борлиги фожиаси ҳақидаги ўйларни, инсон ҳаётлигининг фожиавийлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини топамиз. 1885 йил ноябрь ойининг охирларида у қуйидагиларни ёзади: "Фожа. У тўғрисида қисқача қуйидагиларни айтсак бўларди: фожа шахс ҳаётидаги нарсалар ҳолатини шундай бир намоён этадики, унда шахснинг табиий хоҳиш-истакларининг амалга ошиши кетидан ҳалокатни олиб келиши муқаррар".

Бироқ, кўпчилик инглиз танқидчилари ёзганидек, юнон трагикларига хос Тақдирни тушунишни ёки, аниқроқ қилиб айтганда, Қисмат-Ёзмишни идрок қилишлари Хардига ҳам хос деб ўйлаш нотўғри бўлар эди. Сўзсиз, Харди дунёқарашларида, ҳаётни идрок қилишларида юнон трагедиялари ўз ролини ўйнаган, албатта. Бунга ёзувчи асарлари матнларида ҳам далиллар етарли. Одатда, шу билан боғлиқ, "Тэсс д'Эрбервиллар наслидан" асаридаги қуйидаги якуновчи жумлани келтирадилар: "Адолат рўёбга чиқди, ва

"ўлмаслар раҳнамоси" (Эсхил) Тэсс билан ўз ўйинини охирига етказди". Шак-шубҳасиз, фожиавийлик концепцияси Харди ижодида юнон трагикларининг ўта кучли таъсири остида шаклланган. Бу, биринчи навбатда, қаҳрамоннинг пировард натижада ҳалок бўлишига олиб келадиган воқеа-ҳодисаларнинг сабабли боғланишидаги тасодифийликни талқин қилишда акс эттирилади. Бироқ Харди учун бундан ташқари бошқа нарсалар ҳам муҳим. "Кестербридж мэри..." асаридаёқ у Новалис сўзларини келтиради: "Тақдир - бу феъл-атвор". Асар қаҳрамони Хенчард тақдири кўп жиҳатдан айнан шу билан аниқланади: унинг кўполлиги, ўжарлиги, узоқни кўраолмаслиги, соддалиги, одамлар билан муросага келаолмаслиги, молияга оид укуви йўқлиги ва шунга ўхшаш нарсалар уни нафақат банкротликка, балки ҳаётини ҳалокатга олиб келади. Шу тариқа Тэсс, "покиза аёл" тақдири ҳам, кўп жиҳатдан айнан унинг руҳий бегуборлиги, эзгулиги, кўнгли юмшоқлиги билан изоҳланади. Кўп жиҳатдан, бироқ ҳаммасида эмас. Тасодифийлик ва характер Харди учун - иккита қудратли таянч дастакдир, улар ундан-да қудратли кучлар билан ҳаракатга келтирилади, ва уларни назар-писанд қилмаслик хато бўлар эди. Харди, XIX аср охирининг йирик танқидчи реалисти, ижтимоий объектив воқеликка илдиз отиб, чуқур ўрнашиб олган. У бошқалардан фарқли ўлароқ, ўзгача тарзда ўша даврдаги капиталистик жамиятда кечган чуқур ижтимоий жараёнларни тасвирлайди ва фош қилади. Бой-бадавлатлар ва қамбағаллар ижтимоий синфлари ўртасидаги муносабатлар, меҳнат аҳлини бўйсундириш ва эксплуатация қилиш, дин, одоб-ахлоқ қоидалари, жинслар ўртасидаги муносабатлар, оила, таълим - ўша давр жамиятининг

муҳим жиҳатларини у вайрон қилувчи таҳлил ва танқидга учратди. Ўз ижтимоий ҳаёти асосий фактларини савлатлилик, салобатлилик орқасида яширган жамиятнинг юқори табақалари вакиллари Хардига фош этишларини, ошкор қилганларини кечирмадилар, уни бетавфиқ ва пессимист деб баралла эълон қилдилар. Харди ижодида фош этувчи тенденциялар тобора кучайиши билан танқидчилар ҳужумлари, таъна-маломатлари ортиб борарди, "...Тэсс" ва айниқса "...Жуд" романлари нашрдан чиқиши биланоқ ошкора таъқиб қилиш бошланади. Танқидчиларнинг гийбату-ҳақоратлари Харди дилини оғир жароҳатлади, аммо юрагини энг эзгани - бу қаламдош дўстлари ўртасида у мадад, кўмак учратмагани бўлди. Ҳаттоки доим унга катта ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўлган Алджернон Чарльз Суинберн ҳам Харди номига ёзган хатида унинг қаҳри қаттиқлигидан ўпкалаб, бағри тошликда айблади ва "инглиз жаннати"га, "яшил дарахт" тагига қайтишига чорлади. Харди вафотидан сўнг, ундан қолган қоғозларда Генри Джеймс ва Г.К.Честертон сингари ёзувчилар эгаллаган позициялари хусусида ортиқ даражада куйиниб қайғурганлиги ҳақида далиллар топилди. Албатта, бу икки ёзувчи ўз дунёқарашлари ва бадиий дастуриламаллари билан Хардидан узоқликда эдилар.

Харди пессимизми ҳақидаги масалага нуқта қўйиш учун рус ёзувчиси А.Блок сўзларини келтираамиз, бу сўзларни у умуман бошқа нарса хусусида айтганди, аммо мақолаамиз мавзуга бевосита алоқадор бўлиб чиқди. Блок оптимизм ва пессимизмни одатий таққослаб кўриш ҳақида сўз юритаркан: "Оптимизм умуман олганда - одатда дунёга бир бутун яхлит нарсага қараш каби назар ташлаш имкониятини

истисно қиладиган унчалик мураккаб эмас ва унчалик бой бўлмаган дунёқарашдир. Унинг одамлар олдида ва ўз олдида ўзини оқлаши - у пессимизмга қарама-қарши қўйилганлигида, аммо у дунё мураккаблигини тушуниб етишга ягона ёрдам берадиган фожиавий дунёқараш билан ҳам ҳеч қачон бир хил бўлмайди" деган фикрни билдиради. Харди дунё мураккаблигини тушуниб етишга ягона ёрдам берадиган ана шу фожиавий дунёқарашга юксак даражада эга бўлган санъаткордир. Адиб романларининг улугворлиги ва ўткинчи бўлмаган кадр-қимматлиги ҳам ана шундадир.

"Кўз илгамас Жуд" (Jude the Obscure, 1895) Хардининг охириги романи эди. Танқидчиларнинг романни ёмонлашларидан даргазаб бўлган ва ранжиган Харди бундан буён прозани ташлаб, ўзини шеъриятга бағишлаганлиги ҳақида ошқора эълон қилади. У "қоя сингари қотиб қолган ҳаракатсиз фикрга қарама-қарши турган гоя ва ҳис-туйғуларини айнан шеърларда анча тўлиқроқ ифода этиш" мумкинлиги ҳақидаги аччиқ орзу-умидларини изҳор қилди.

Ваҳоланки, Харди бутун ҳаёти давомида шеърлар ёзди. Доимо шеъриятни "биринчи муҳаббатим" деб атаган, ва фақат ҳаёт шароитлари уни романистикага мурожаат қилишга мажбур қилганлигини таъкидлаб ўтганди. Хотира дафтарларидан парчаларни киритган "Ҳаёт тасвирлари"ни ўқиб, биринчи саҳифалариданоқ қизиқарли ёзувларни учратишимиз мумкин, уларда адиб у ёки бу шеърини ёзиш вақгидан тортиб, то шеърнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган нарсаларни қайд қилганликларига гувоҳ бўламиз. Хардининг илк шеърлари ҳам, ва энг сўнгги шеърлари ҳам, унинг ҳикоя ва романларига ўхшаб ўтмишга назар

ташлаганлиги билан ажралиб туради. Харди шеърлари - бу лирика ҳам, ва Дорсетширнинг ўзига хос шеърий солномаси ҳам, қадрдон она-юртига эса у бутун ҳаёти давомида содиқ қолганди. Ёш шоир ёзган биринчи шеъри "Domicilium" - жонажон қишлогининг шеърий тасвири, уни эса Харди нафақат ўз кўзлари, балки ўз отаси, Томас Харди-иккинчи, ва бобоси, Томас Харди-биринчи кўзлари билан кўрган. "Меллсток, 1836 йилга яқин" белги билан чоп этилган "Черковдаги учрашув" шеъри Харди ота-оналари умрида биринчи марта Стинсфорд черковида бир-бирини кўриб ёқтириб қолганликлари ҳақидаги хотиралари остида қоғозга битилганди.

"Биринчи муҳаббати"га қайтишга ва ўзини бутунлай шеъриятга бағишлашга Харди фақат XIX аср охирида имкон топди. 1898 йилдан кейин Харди прозани ташлади ва ўзини ёлғиз шеъриятга бағишлади. Бунга сабаб, юқорида айтилгандек, романларининг нашр этилиши биланоқ у томон қарата айтилган танқидчиларнинг таъна-маломатлари эди. Бахтга қарши, бу вақтда Харди етарли даражада машҳур ва моддий томондан таъминланган, ўзига тўқ одам эди ва "ҳунар"ини (у прозани шундай атарди) ташлаб, ўзини бутунлай "санъат"га бахшида этиш имкони бор эди.

Харди, прозага нисбатан айнан шеъриятда ўзини эркинроқ кўрсатишини, ички дунёсини, фикру-ҳаёлини тўлиқ ифода қила оламан, деб умид қиларди. Бироқ шуни ҳам қайд қилиб ўтиш даркор, шоир орзу-умидлари фақат қисман ўйланганидек бўлиб чиқди: унинг сиёсий ва фалсафий лирикаси танқидчиларни прозага қараганда асло кам бўлмаган даражада газаблантирди.

Харди шеърий мероси жуда бой: у қарийб мингга яқин шеърларни қамраб

олади. Аксарият қисми шоир ҳаётининг охириги ўн йили ичида ёзилган. Бошланиш даврида ёзилган шеърлар билан сўнги шеърларини солиштириб кўрганимизда Харди ижодининг сўнги даврида ўзининг энг сара шеърларни ёзган. Жумладан, шоирнинг ўқувчилар эътироф этган ишқий лирикасининг дурдоналари 1912-1913 йилларда, етмиш ёшга кирган Хардини қаттиқ изтиробга солган биринчи турмуш ўртоғи вафоти ҳақидаги хабардан кейин ёзилган.

"Уэссек шеърлари" деб номланган Хардининг биринчи шеърый китоби 1898 йил охирида нашрдан чиқади. Ундан кейин "Ўтмиш ва ҳозирги кун ҳақида шеърлар" (1902), "Вақт ҳазиллари" (1909), "Ҳар эҳтимолга қарши ҳажвиялар" (1914), "Дил ёриши дақиқалари" (1917), "Кеч ва илк лирика" (1922), "Ҳаёт театри" (1925) ва "Қишқи сўзлар" (1928) чоп этилади.

XIX ва XX аср англиз шеърйиатида Харди алоҳида ўрин эгаллайди, у викториан асрида яшаган кўпсонли шоирларга замондош бўлди, уларнинг ижодини доимо кузатиб борди. Улар орасида Альфред Теннисон, Уильям Уордсворт, Роберт Браунинг, Аджернон Суинберн, Уолтер Патер, Редъярд Киплинг каби машҳур қаламкашлар, яна Хопкинс, Йейтс, Хаусмен, Паунд, Эллиот, Лоуренс, Бриджес, Оуэн, Грейвз сингари ёзувчию-шоирлар исмларини келтиришимиз мумкин. Уларнинг айримларидан Харди қандайдир бир нарсаларни ўрганди (Теннисон, Вордсворт, Браунинг), бошқалар эса, ёш авлод шоирлари (Лоуренс, Грейвз) нималарнидир ундан ўрганишди. Бироқ Харди мавзулари ҳам, овози ҳам ўзига хос, уни ҳеч ким билан адаштириб бўлмади.

Шеърйиатга XIX аср ўрталарида муурожаат қилган Харди алоҳида диққат-

этибор билан Теннисон, Уордсворт ва Браунинг асарларни ўқирди. Романтик-шоирлар орасидан шубҳасиз кучли таъсирни ўтказган Уордсворт ўзининг пасторал поэзияси билан Хардига яқин эди. Агар Харди шеърйиатини адабий анъаналар нуқтаи назаридан кузатганимизда, у ҳолда Грэй ва Крабб исмларини айтиш лозим; уларнинг элегик ва қишлоқ шеърйиати ўз давомини ва кейинги ривожини Харди шеърйиатида топди.

Томас Харди шеърларини, албатта шартли равишда, учта бир-бирига умуман тенг бўлмаган қисмларга ажратиш мумкин эди. Биринчисига XIX аср биринчи ярмини Дорсетширига бағишланган шеърлари кирган бўларди. Аксарият ҳолларда булар қишлоқ ҳаётидан олинган кичик кўринишлар ёки афсоналардан иборат. Бу - ўша бутун ҳаёти мобайнида шоирни тўлқинлантирган ўтмишдир. Дорсетширига бағишланган шеърларини Харди ҳаёти давомида ёзган; эҳтимол, улар бошида, охириги йилларга нисбатан, кўпни ташкил этар. Уларда нима тўғрисида гап кетмасада, меҳр-муҳаббат ва гамгинлик билан қайтмас ўтмишни эслаётган шоир овозини эшитамиз. Ана шунинг учун Хардининг ушбу шеърларидан баъзилари ўзига хос эпик ёки драматик характерга эга. Афтидан улар қаторига "Никоҳ кечасидаги ёнғин" ёки "Дайди фожиаси", "Орган чалувчи аёл" ва "Лизби Браун номига" каби шеърларини кўшишимиз мумкин. Бу шеърларда анъаналарда сақланган ёки шоир қайта тиклаган XVIII аср ва XIX аср боши қишлоқ аҳли овозлари янграмоқда. Баъзида битта овоз эшитамиз, баъзан эса Харди ўтмишни драматик шеърый диалогларда жонлантиради.

Харди ўз роман ва ҳикоялари устида ишлаган пайтида яратган шеърлари ҳам борки, улар гўёки шеърйиатга ўтиб

кетган ўз муаллифи онгида яшаётган ва шеърий мужассамликни талаб этаётган характерлар ва вазиятлар, қаҳрамонларнинг лирик монологлардир.

Маълум маънода Хардининг урушга қарши ёзилган шеърлари А.Э.Хаусменнинг уруш мавзусидаги шеърлар билан бир-бирга ўхшаб кетади. Лекин, улар орасида сезиларли фарқ ҳам бор: ижтимоий жиҳатдан Харди шеърлари анча аниқ тус олганлар; шоир ва филолог Хаусмен шеърлари эса, классикага мансуб бўлган, анча қатъий оҳангда, "антик" усулда битилган. Бу тафовут, эҳтимол, таржимада унчалик сезилмас, бироқ у сўзсиз мавжуд. (Буларнинг ҳаммаси зинҳор Хаусменни, ажойиб шоирни камситиш мақсадида айтилгани йўқ, фақатгина Хардини шоир сифатида анча аниқроқ тасаввур қилиш учун айтилмоқда). Хардининг "Ўтмиш ва ҳозирги кун ҳақида шеърлар" деб номланган иккинчи тўпламидаёқ уруш шафқатсизлиги ва ғайриинсонийлигини фош қиладиган, урушга қарши мавзудаги шеърларини учратамиз. Ушбу тўпламнинг энг яхши шеърлари орасида - "Барабанчи Ходж" бор, бу шеър бугунги кунда ҳам турли антологияларга киритилади. Уруш мавзуси ёзувчининг айнан 1914-1918 йиллар орасида - биринчи жаҳон уруши вақтида ёзган бошқа тўпламларида ҳам ўз давомини ва ривожини топади.

Харди шеърий меросида энг катта гуруҳни, сўзнинг асл маъносида лирика ташкил қилади, бу шоирнинг энг юқори ютуғидир. Вордсворт анъаналарини давом эттириб, Харди лирик шеъриятнинг ажойиб намуналарини, беназир тимсолларини яратади. Табиатдан олинган лавҳалари, манзаралари унинг шеърларида ҳамаша лўнда ва аниқ. Улар табиат феноменлари, йил мавсумлари

алмашиши ва улар билан боғлиқ ҳодисаларнинг узоқлашиб кетган тасвирлари эмас, балки табиат билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳис-туйғуларга бой шоир ҳаётининг шеърий солномасидир. Шоир сингари Харди учун табиат ҳаётининг ҳар бир намоён бўлиши руҳлантиради, илҳом бағишлайди ва шу билан унинг руҳий-маънавий ҳаёти билан боғланади. Табиатнинг абадий ўзгараётган қиёфалари, кўринишларини кузатиб, шоир асло чарчамайди. Умуман қилиб айтганда, Харди учун шеърий илҳом париси объекти бўлиб қолаётган ҳамма нарса ички маънога тўла, жонли ва жўшқин-ўрмонли тепаликлар ва дарахтлар, қишлоқ уйлари, ҳайвонлар, қушлар, авлоддан авлодга ўтувчи эски нарсалар, энг асосийси, муҳаббат ва ҳис-туйғулар.

Агностицизм тарафдори Харди атрофдаги барча нарсаларга диний маънони беришдан йироқдир. Атрофдаги нарсаларнинг ҳали очилмаган маънолар тўғрисидаги саволларига у фақат битта гап: "Биз билмаймиз"ни таъкидлашдан чарчамайди. "Октябрдаги тун" шеърини яқунлайдиган бу жумла Харди шеъриятининг саботли лейтмотиви сифатида янграмоқда. У учун бошқа нарса муҳимроқдир: борлиқнинг яширин сирини ечимини қандай бўлишидан қатъий назар, у боб вужуди билан жонли ва жонсиз табиатнинг уйғунлигини, чамбарчас боғланганликларини, узвий бирликларини сезади. Бу ҳис-туйғу Харди лирикасида кўзга яққол ташланади.

Шоирнинг лирик шеърияти чўққиси сифатида танқидчилар бир овоздан Харди биринчи хотини, Эмма Лавинияга бағишланган шеърлар циклини эътироф этадилар. Харди уларни Эмма вафотидан хабар

олганидан сўнг ёзди (у 1912 йил 27 ноябрда вафот этади). Улар - "Йўқ бўлиб кетмоқ", "Сўнги сайринч", "Овоз", "Саёҳатдан кейин", "Бини денгиз буруни", "Ботерел қасри ёнида", "Хаёлдаги сувори аёл" ва бошқалардир. Улар орасига яна "Айрилиқ", "Перрондаги хайрлашув" ва шу каби шеърларни қўшиб қўйиш мумкин бўларди. Хуллас, биринчи хотини вафотидан сўнг ёзган ўн олти шеъри, Харди шеърий меросининг инглиз тадқиқотчиларидан бирининг фикрича, унга XX аср шоирлари орасида фахрли ўрин эгаллашга замин яратиши муқаррардир. Меҳр-муҳаббат ва ўрнини тўлдириб бўлмайдиган йўқотиш ҳис-туйғулари ушбу лирик шеърларнинг ич-ичига сингиб кетган. Ўз лирикасида Харди унинг севги-муҳаббатига таянган, гўёки юқори даражадаги ички "миф"ни яратган. Айнан шу хусусияти Т.С.Эллиотнинг бениҳоят газабини оширганди; у Харди "доим ўзи ҳақида ёзишни маъқул кўради" дея қайд қилади. Харди ва модернист-шоирлар ўртасидаги муносабатларнинг чигаллашиб кетган тарихини биз синчковлик билан ўрганмоқ ниятида эмасмиз. Фақат бир жиҳатни таъкидлаб ўтмоқчимиз, Т.С.Эллиот модернизмга тўғри келмайдиган Харди шеъриятининг лириклигига ҳар доим қарши чиққан, бироқ айнан лириклик Харди шеъриятининг энг кучли томонини ташкил этган.

Харди лирикасини яхшироқ баҳолаш учун унинг 1912-1913 йилларда ёзилган шеърларини қайтадан ўқиб чиқайлик. Харди шеъриятининг йўли, умуман айтганда, бир текида бўлмаган, унда беқиёс юксалиш ҳам, бирданга кулаш ҳам кўзга ташланади. Ўша йиллари у юксак бадиий, ифодавий ва беназир лирик шеърлар туркумини яратади. Айнан улар шоир лирикасининг чўққиси ҳисобланади.

Шоирнинг "Овоз" деб номланган шеърини олайлик:

*Твой ли то голос, о женщина, ставшая
Непреходящею болью моей.*

Слышится мне,

словно в пору тогдашнюю

Наших начальных безоблачных дней?

(перевод М.Фрейдкина)

Шеър шоир қўмсаган аёлга мурожаати билан бошланади, чўзиқ нафасда айтилувчи бир жумлада шоир биринчи, булутсиз кундан бошланган севгисининг барча даврларини ёдга олади. Бу ерда бирорта ҳам тасодифий, "ўрта миёна" сўз, ортиқча деталь йўқ. Имкони борича аниқлик ва лўндалик, шоир ва севгилиси ўртасидаги муносабатлар ўзгарувчанлигини ифода этадиган мураккаб синтаксис мавжуд. Иккинчи банд - ўтмиш манзари: аёл ўша-ўша ҳаворанг либосда, яқинлашиб келаётган шоир маҳбубасини интизорлик билан кутмоқда. Учинчи банд - шакли риторик саволдан (жавоби ичида бўлган савол) иборат: намланган майсазорлар устида шитирлаган шамолни иссиз кетиб қолган севгилиси овозига ўхшатмаяптимикан, дея шоир ўз ўзига савол бермоқда.

Икки охири бандларнинг ифодали жарангдорлиги қўмсаш ва изтироб туйғуларини вужудга келтиради. Бизни биринчи сатрга ва асосий мавзуга қайтариб олиб борадиган мисра шеърни яқунлайди. Шу каби туташган, "доиравий", композиция бутун шеърга тугаганлик, охирига етганлик тусини берибгина қолмасдан, балки асосий мавзунини алоҳида кучайтиради. Харди оддий, ammo кучли образли воситалар: шеърий мурожаат, риторик савол, жарангдорлик, такрорлардан устамонлик билан фойдаланади. Метафоралар (истиоралар) йўқлиги эътиборимизни ўзига қаратади. Шеърда,

агар бир неча ора-сира жойлашган эпитетларни (васфларни) ҳисобга олмаганда, бошқа троплар ҳам йўқ. Ўзига чорлаган аёл овози (1-чи банд) кўзга кўринадиган таассурот билан алмаштирилади (2-чи банд), ўз навбатида товушларга, аниқроқ қилиб айтганда, табиат кучлари товушларига ўрнини бўшатиб беради (3-чи банд, 4-чи банд бошланиши), улар эса бошланишдаги овозга, аёл овозига қайтадилар (4-чи банд охирланиши). Ушбу шеърни бошқа шеърлар билан солиштириганда сюжет янги тафсилотлар билан тўлдирилганлигини, деталлар билан бойитилганлигини, макон ва замон билан кенгайганлигини сезса бўлади, Харди лирик шеърятининг қандайдир бир "миф"ига айланганлигига гувоҳ бўламиз. Бироқ, ўтмиш изсиз йўқолмайди, фанога кетмайди. Хардининг ҳар бир янги лирик шеърятида у яна ва яна ҳаётга йўл олади. Бу ўтмиш ва ҳозирги куннинг бир-бирига қўшилиб кетганлиги, уларнинг қайтадан жонланиши Харди лирикаси "мифологиклигини"нинг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Умрининг сўнггида Харди хотира дафтариди шундай ёзган: "Нисбийлик. Нарсалар ва воқеалар ҳар доим бўлган, бор ва бўлади (масалан, Эмма, онам ва отам ҳамишагидек ўтмишда яшамоқдалар)". Ўтмиш, ҳозирги кун ва келажак уйғунлиги, орасидаги шуъла сочишлари, улар борлигининг бир лаҳзаси ва бўлиб ўтган нарсаларнинг мангу такрорланишлари - Харди лирик шеърятини "миф"ининг асоси шудир.

Харди ижодининг кўпгина тадқиқотчилари унинг лирикасида фақат ўзига хос хотира дафтарини кўрадилар, унда эса шоир ҳаётининг катта ва кичик воқеаларини, табиат устидан кузатувларини, ҳаёт маъноси ҳақидаги фикрларини қайд қилган. Қайсидир бир тарафдан бу тўғри.

Албатта, ҳар бир шоирнинг ижоди хотира дафтаридан "ўсиб чиққан". Харди эса, агар "Династы" (1904-1908) деб номланган эпик поэмасини ҳисобга олмаганда, у кўпроқ лирик шоир бўлган.

Харди шеърятини шакли бўйича анъанавийдир, у қадимий ўлчовдан фойдаланиб, қофияланган шеър ёзди. Лекин, анъанавий доирада қолиб, уни ривожлантирди ва давом эттирди. Харди ёш Роберт Грейвзга йўллаган хатида: "Бизлар қадимий усулда фақат эски мавзуларни ёзишимиз мумкин, аммо ўтмишдошларимизга қараганда бизлар буни янада яхшироқ бажаришимиз керак", деб ёзади. Халқ шеърятига қаратилган лирикаси ва Уэссекс шеърларининг ўзига хослиги Хардининг оригинал тарздаги ритмика ва строфикасида ўз аксини топди. Харди анъанавий ўлчовлардан фойдаланади, ритм ва шеър бандига кенг равишда турли шакллар киритади, уларни сўзлашув тилига яқинлаштиришга ҳаракат қилади. Тадқиқотчиларнинг ёзишича, шоир фақат унга хос вазн ўлчовларида такрорланмайди. Қофияланган шеърларни афзал кўриб, Харди тўлиқсиз ва тугалланмаган қофияни ҳам тез-тез ишлатиб туради. Ўзининг хотира дафтарларида ёзган: "онда-сонда киритилган ноаниқ ўлчов ва қофия, тўғриларга қараганда, анча ёқимлидир".

1919 йили Харди туғилган кунига ажойиб бир совға қабул қилиб олди - "қирқдан зиёд замондош-шоирлар унга ўз қўллари билан ёзган шеърларнинг чиройли муқоваланган кичкина жилдлигини тортиқ қиладилар". Ҳаётининг охириги ўн йиллигини яшаётган шоирнинг бу совғадан кўнгли кўтарилиб кетган эди, ва у учинчи шахс томонидан ёзилган "Ҳаёт тасвирлари"да шундай қайд қилади: "агар улар уриниб унга шеър ёзиб беришга аҳд қилган

бўлсалар, у, албатта, ўзини уларга хат ёзишга уринтиради, деб, ҳар бирига жавоб беришга қарор қилди ва ниятига эришди, гарчанд бу унинг анча вақтини олган бўлса ҳам, эҳтимол ҳаётида биринчи марта, сокин тун қоронғисида ҳозирги замон шеърлятида у охириги куч эмаслигини у англаб етган бўлса ажабмас".

Хардининг ўта камтаринлиги ва камсуқумлиги ҳақида ҳам унинг замондошлари ўз фикрларини ёзиб қолдиришган. Масалан, Дж.М.Барри Харди ҳақидаги хотираларида ёзади: "Хардини биринчи марта мен Пикадиллидаги клубда учратдим, мени у бирга тушлик қилишга таклиф қилганди. Шунга ўхшаш клубларда тушликдан кейин ҳамма чекиш хонасига ўтардилар ва бир-икки соат бадийий услуб хусусида қизгин баҳслашишарди. Баҳсларга Харди деярли аралашмас, унинг гапирганлари эса ҳеч кимда ҳеч қандай таассурот қолдирмасди. Мен ўйлардим: "Қандай қизиқ, орамизда ўз услубига эга бўлган ягона одам, услуб ҳақида ҳеч нарса демайди". Агарда гап ўша давр инглиз адабиётининг сара-сара намояндалари йигиладиган клублардан бири ҳақида кетганлигини назарда тутсак, ушбу

эпизод бунданда катта аҳамият касб этади. Барри давом этади: "У ҳеч қачон машҳур бўлишни, унинг номига шону-шарафлар айтилишини истамасди. Агар у шеърлятидан бир амаллаб қутулганида, эшигини биринчи тақиллатган қамбағалга уни қувониб бериб юборган бўларди".

Бу сўзлар Харди вафот этганидан сўнг, 1928 йил 11 январда айtilган эди. Дарвоқе, Харди вафотидан сўнг Қиролик академияси ўзининг олтин медалини унга тақдим этди. Оксфорд, Кембридж, Сент-Эндрюс, шунингдек, Абердин ва Бристол университетлари шоирни фаҳрий аъзо этиб сайладилар, унга Буюк Британия олий мукофоти - "Буюк хизматлари учун" орденини беришди. Унинг жасади Вестминстер аббатлигидаги шоирлар аллеясига, Англия адабиёт пантеонига дафн этилди. Эҳтимол, Баррининг қуйидаги сўзлари энг яхши эпитафия ўрнида янграр: "Харди тонг ёришган ёки қош қорайган пайт деразага бир сонияга кўз ташлаб, шу заҳотиёқ ўша чоққача инсон назаридан яширинган ниманидир кўриб қоларди. Бу нодир қобилиятдан кўпчилик маҳрум, унга фақат сара мумтоз инсонлар эга бўладилар".